

“Yeni Azərbaycan” qəzetinin redaksiyasında Fəxri Uğurlunun moderatorluğu ilə ana dilimizin, dilçiliyimizin problemlərinə həsr olunmuş diskussiya aparılıb. Müzakirəyə AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru, professor Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, professor Qulu Məhərrəmli, Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi Analitik Təhlil və Proqramlaşdırma şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şahlar Məmmədov (Göytürk) qatılıb. Söhbətin mətnini təqdim edirik.

Əvvəli ötən saylarımızda...

Fəxri Uğurlu: “Saxlandı”, “yoxlandı”, “bağlandı” kimi sözlərə mətbuatda hər gün rast gəlirik. Bu cür sözlərdə ikiqat məchulluğa nə ehtiyac var? “Filankəs polis tərəfindən saxlandı” deyəndə mənə dəyişirmi?

Şahlar Göytürk: Onların hamısının dilçilikdə izahı var. Səs də, söz də təsadüfi deyil.

Fəxri Uğurlu: İnanın ki, bu sözləri tələffüz eləyəndə adamın dili burxulur. “Saxlandı” deyiriksə, aydındır ki, bunu saxlayan var. Arxasına bir “ıl” şəkilçisi də qoşmaq sözün semantik yükünü artırır mı məgər? Mən bir dəfə metroda məlhəm reklamı görmüşdüm, şəklın altından yazmışdılar ki: “Dəridə görünürmür”. Heç cür anlaya bilmirəm bu dildönməz sözlərə aludəlik haradan gəlir, adamlar niyə sadəni qoyub mürəkkəbə qaçırlar?

Şahlar Göytürk: Dil qənaət prinsipinə əsaslanır.

Fəxri Uğurlu: Məncə, dili sadə xalqdan öyrənmək lazımdır.

Şahlar Göytürk: Mən də o fikirlə razıyam ki, biz xalq dilindən uzaqlaşmışıq. Özü də bu proses sovet dönmindən başlanıb.

Fəxri Uğurlu: Laçının kəndlərində belə bir söz işlənir: çəmirgə. Azacıq çiskinli seyrək duman deməkdir. Gördüyünüz kimi, bir sözün mənasını izah etmək üçün dörd sözü yardıma çağırırdım. Belə sözləri ədəbi dilə gətirmək lazımdır, ya yox? Yazılarının birində misal çəkmişdim, “bulğanmaq” sözü var, camaat həkimin xəstələri yoluxmasına, palataları dolaşmasına “obxod etmək” deyir.

Qulu Məhərrəmli: Yaxşı dinamik sözdür, ilğım yaradır həm də.

Fəxri Uğurlu: “Silinsimək” sözü var, Süleyman Rəhimovun, Sabir Əhmədlinin dilində işlənib, sürtülmək, bərkimək, daşlaşmaq deməkdir. Filankəsin üzü “podoşlaşib” deyir adamlar, halbuki bu söz elə o mənani ifadə etmək üçün yaranıb. “Töyəcimək” sözü var, səndirləməyə yaxın mənə verir. Mövlud Süleymanlı doxsanını illərdə əl boyda bir sözlük dərc elətməmişdi, həmin lüğətdə bu sözün də izahını vermişdi.

Nadir Məmmədli: Bayaq da dedim, əgər bir söz üç ayrı dialektde işlənirsə... Məsələn, Bakı dialektində çay daşı mənası verən “qəmbər” sözü var, əvvəlki lüğətlərdə yox idi. Ancaq zaman keçdikcə xalq o sözü anladı, qəbul elədi, ondan sonra lüğətə də salındı. Yaxud Qarabağ bölgəsində hündürlük mənasında işlənen “qəlbi” sözü, bilmirəm lüğətdə

var, ya yox, ancaq yavaş-yavaş ümumişlək sözə çevrilir. Bunlar hamısı dialektlərdən gəlir.

Fəxri Uğurlu: Vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş “ölət” (epidemiya), “bandaq” (bir neçə salxımdan ibarət budaq) kimi sözlər var, mənəcə, onlara da yeni nəfəs verilməlidir.

Nadir Məmmədli: Söz necə tanınır - məşhur insanların dilindən səslənməklə, qələm adamlarının yazılarında işlənməklə. “O olmasın, bu olsun” filminə hamımız baxmışıq, “adaxlı”, “adaxlanmaq” sözü o filmdə bir neçə dəfə səslənir. Sonradan “nişanlanmaq” sözü bununla paralel işlənməyə başladı, zamanla “adaxlanmaq” ikinci plana keçdi (Bakı dialektində bu gün də qalır), “nişanlanmaq” ümumişlək sözə çevrildi. Halbuki “adaxlanmaq” qədim türk sözüdür, toy ərəfəsində gənclərin ayaqlarının bağlanması ritualı ilə əlaqəlidir. Bunun məntiqi davamı kimi toydan sonra ayaqqaçdı mərasimi keçirilir.

Şahlar Göytürk: Sözüünüzə qüvvət bir misal da mən gətirim. “Bəlgə” sözünün dialektlərdə yeddi-səkkiz mənası var: əsgər formasının qolundakı sarğı, sübut, tutağ, əkin yeri... Bunlarla yanaşı, bəzi bölgələrdə oğlan evindən qız evinə gəndərilən nişan payına da bəlgə deyilir.

Qulu Məhərrəmli: Məncə, bu suallar dildə gedən kasıblaşma prosesindən qaynaqlanır. Bu proses də öz növbəsində təkəkkürdən qaynaqlanır. Baxırsan aparıcıdır, jurnalistdir, lap redaktordur - bunun mütaliəsi nə yerdədir, bunun təkəkkürünü hansı mənbələr qidalandırır? Doğrudanmı bədii ədəbiyyatdan, ya başqa qaynaqlardan xəbərdardır? İndi publisistika mozaika daşı kimi çox səpələnib, aktivdir. Dilçilik İnstitutunda bir neçə il əvvəl mətbuatda işlənen frazeologiyalarla bağlı tədqiqat aparılmışdı. Onu gözdən keçirəndə görürsən ki, mətbuat dilinin ötən əsrin doxsanını illərindəki zənginliyi hara, indiki kasadlığı hara!

Fəxri Uğurlu: Aradan otuz il keçib, məntiqlə bu müddətdə mətbuatımızın dili, yazı dilimiz çox irəli getməliydirdi.

Qulu Məhərrəmli: Səbəb budur ki, o vaxt mətbuata gələnlər beyni, zəkası iti insanlar idi, mütaliəli, peşəkar jurnalistlər idi. İndiki jurnalistə müsahibə verirsən, sənə dediklərini anlamadığına görə özü başa düşdüyü kimi yazır, sənə dilin onun yazısında çox kasıb görünür. Bəli, dilin qaynağı, ilk növbədə, canlı xalq dili, bədii ədəbiyyatdır. Bizim kamera qarşısında çox gözəl danışa bilən mütəxəssislərimiz, yüksək

nitq mədəniyyəti olan alimlərimiz var. Onlar qalib bir qıraqda, danışığından heç nə başa düşülməyən adamlar ekranı, efiri zəbt eləyiblər. Doğrudanmı Azərbaycan dili bu dilin gözəlliklərindən xəbərsiz olanların ümidinə qalıb, doğrudanmı dilimizi təmsil etmək ixtiyarı belələrinə verilib? Ona görə də mən hesab edirəm ki, bu cür müzakirələrin aparılması yaxşıdır, vacibdir, ancaq bunun miqyası genişləndirilməlidir. Televiziyalarda Azərbaycan diliylə bağlı maarifləndirici verilişlər nümayiş etdirilməlidir. Mənim fikrimcə, məsələn, Monitoring Mərkəzinin dövlət televiziya kanallarından birində öz verilişi olmalıdır, necə ki, Türk Dil Qurumuna TRT-də ayda bir dəfə veriliş ayrılır. Xüsusi nitq

şırıq ki, bu işləri fəaliyyət istiqaməti bizə uyğun gələn qeyri-hökumət təşkilatlarıyla, tanınmış dilçi alimlərlə məsləhətləşmələr əsasında aparaq.

Nadir Məmmədli: Bir məsələni də vurğulamaq istərdim. Dilə ən çox ziyan vuran qruplardan biri də bizim din adamları, mollalardır. Yaxınlarda Dini İşlər üzrə Dövlət Komitəsinin nümayəndələrini bu istiqamətdə müzakirə aparmaq üçün Dilçilik İnstitutuna dəvət eləmişdik. Niyə hamı “camaat” deyir, dindarlar “cəmaət” deyirlər? Lüğətdə “Allah taala” yazıldığı halda niyə siz “Allah təala” deyirsiniz? Peyğəmbərimizin adı bizim orfoqrafik qaydalara görə “Məhəmməd” şəklində yazılır, bunlar gah “Muhamməd”, gah “Mü-

sini “q” ilə əvəzləməklə mənəni tamamilə təhrif eləmiş oluruq.

Nadir Məmmədli: Türkoloq professor Əsgər Rəsulovun “Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili” kitabında bu məsələlərə aydınlıq gətirilib.

Qulu Məhərrəmli: Mən də o fikirdəyəm ki, türklər necə deyirsə, biz də elə yazmalıyıq.

Fəxri Uğurlu: Söhbətimizin sonunda bir məsələyə də münasibətini öyrənmək istərdim. Yeri gəlmişkən, professor Nadir Məmmədli mənim yazımdakı bu mövqeni etirazla qarşıladı, söylədi ki, qrammatikanın qanunları, ələlxüsus morfologiya dəyişdirilə bilməz. Axı biz nə vaxta qədər “gəlmişdir”, “getmiş-

Dil müzakirəsi

mədəniyyəti verilişi olmalıdır, yəni necə gözəl danışmaq, necə doğru danışmaq. Vaxtilə rəhmətlik Məmməd Aslanın “Xəzər” televiziyasında sözlərin işlənmə yeri, qaydasıyla bağlı on dəqiqəlik bir verilişi gedirdi, bu ənənəni davam etdirmək lazımdır. Məsələn, şah sözünü hər şeyə şamil etmək olarmı? “Şah tut” deyər bilirik, indi başlayıblar “şahət” yazmağa. Dil çox həssasdır, ona belə yanaşmaq olmaz.

Şahlar Göytürk: Nə qədər desək də, fakt faktlığında qalır - bu gün ingilis dilindən, Türkiyə türkcəsindən dilimizə bəzən təbii, bəzən süni yolla çoxlu söz gəlir. Uşaqlar cizgi filmlərinin, böyük seriyaların təsiri altına düşürlər. Bu prosesin qarşısını almaq üçün irimiqyaslı işlər görülməlidir. Biz də uşaqlarımızın maraqla izləyəcəyi cizgi filmləri yaratmalıyıq, onlara körpəlikdən dilimizin gözəlliklərini aşılamalıyıq.

Qulu Məhərrəmli: Radioların bu işdə rolunu artırmaq olar, çünki yüz minlərlə insan günün bir hissəsini maşında keçirir, radio dinləyir. Radio dalğalarında gözəl qıraət verilişləri açmaq olar. Bunların ənənəsi var, onu unutmaq olmaz.

Şahlar Göytürk: Sözüünüzə qüvvət, bizim Monitoring Mərkəzinin “Qıraət dəqiqələri” adlı radio verilişi var. Audio kitablar buraxırıq, müxtəlif müsabiqələr keçiririk. Çalı-

həmməd” deyirlər. Dilçilik İnstitutuna az qala hər həftə bir şikayət məktubu gəlir ki, oğlumun adını Muhəmməd qoymaq istəyirəm, icazə vermirlər. Mən də belələrinə izah eləyirəm ki, ahəng qanununa görə bu ad dilimizdə “Məhəmməd” kimi yazılmalıdır. Elə deyilsə, onda zəhmət çəkib saat sözüünü də “səət” kimi tələffüz eləyin.

Şahlar Göytürk: Nadir müəllimin burada olmağından istifadə eləyib türk dilindəki adların transliterasiyası məsələsinə də diqqət çəkmək istəyirəm. Məsələn, İbrahim Kalının soyadını biz olduğu kimi, yoxsa “Qalın” şəklində yazmalıyıq?

Fəxri Uğurlu: Bu, çox qəliz məsələdir.

Şahlar Göytürk: Çox. Aziz Nesin, yoxsa Əziz Nesin?

Fəxri Uğurlu: Azizi “Əziz” eləyər bilirsən, ancaq Nesini “Nəsən” etmək olmur. Kalını “Qalın” kimi yazma bilərsən, di gəl, Pamuku “Pambıq” a çevirmək olmur.

Şahlar Göytürk: Türk dilləriylə bağlı transliterasiya məsələsinə fərqli yanaşılmalıdır. Mən bunu öz təcrübəmə əsaslanıb deyirəm. Məsələn, “qalın” sözü bizim dilimizdə mənfi assosiasiya doğuran sifətdir, amma türk dilində “kalın” kəlməsi isimdir, “Kitabi-Dədə Qorqud” da da bu sözə rast gəlinir, mənası da hədiyyə deməkdir. Biz burada “k” sə-

dir” yazacağıq? Türkiyəli bunu şifahi nitqində işlədir, ancaq Azərbaycan xalqı çoxdandır belə danışır. Yaxud da “-dır”, “-dir” xəbər şəkilçisini götürərək, bizim ədəbiyyatımız, poeziyamız əlli ildir bu şəkilçidən qaçır, xalqımız yüz illərdir bu şəkilçinin sonundakı “r” səsini tələffüz eləmir.

Qulu Məhərrəmli: Bu məsələni vaxtilə Ağamusa Axundov çox aydın, həm də elmi cəhətdən düzgün şəkildə izah eləyib. “-ib”, “-ib” şəkilçisi xəlqi formadır, biz bunu danışqda rahat şəkildə işlədirik, hətta xəbər dilində də belə deyilməsi normaldır. Amma yazı dilinin öz qaydaları var. Şifahi dil yazı dilinə təsir göstərib onu dəyişdirib bilər, yəni mümkün olduğu qədər biz “-ib”, “-ib”lə yazmalıyıq. Ancaq rəsmi üslub da var, üsluba görə dediyiniz şəkilçiləri saxlamaq da olar, dəyişdirmək də. Hər şey bir qaydaya əsaslanmalıdır.

Şahlar Göytürk: Nadir müəllimlə razıyam ki, morfologiya dilin bel sütunudur, ona toxunmaq olmaz. Orfoepik normalarda qeyd olunub ki, “-dır” yazılır, “-di” deyilir.

Fəxri Uğurlu: Ona qalsa, həmin şəkilçi bir zamanlar “-dırır”, “-dürür” şəklində olub, uyğur “Oğuznamə”sində, klassik şairlərimizin, o cümlədən Xətəinin, Həbibinin, Füzulinin əsərlərində buna rast gəlinir.

Şahlar Göytürk: Sizin məntiqinizlə yanaşsaq, xəbər şəkilçisi dönmə keçmiş zaman şəkilçisi olacaq.

Fəxri Uğurlu: Amma keçmiş zamanı da xalq başqa cür ifadə eləyir. Hərçənd şifahi nitq bölgələr üzrə xeyli fərqlənir.

Şahlar Göytürk: Bu məsələlərlə mən uzun illər məşğul olmuşam. Bizdə ayrı-ayrı regionlara xas danışq dilinin, intonasianın fərqli olmasının bir səbəbi də budur ki, bəzi bölgələrdə oğuz elementləri, bəzi bölgələrdə isə qırpaq elementləri daha güclüdür.